

Եւ որովհետեւ հայ ազգին ամենէն աչքի գարնող ու զինքը յայտնի ընող զլեւաւոր նկարագիրն է ջերմ՝ աստուածպաշտութիւնն ու հաւատքը — ու ազգայինք մանաւորապէս հայ եկեղեցւոյն պէտք են շնորհակալ ըլլալ, ուր հայկական յիշատակարաններն եւ աւանդութիւնները՝ մինչեւ հիմակ պահուցան ու մնացին. — անոր համար, անոնց պահպանութիւն՝ ապագային մէջ ալ, ամենէն աւելի ապահով կերպով հայ եկեղեցւոյն մէջ կրնայ ըլլալ: — Կերպը հայաբազմ, հայութեան մետրապոլիսն է: Հոն տեղի մայր եկեղեցւոյն — ապագայ հայ եպիսկոպոսութեան կաթուղիկէին մէջ — ամենէն աւելի պատշաճ կերպով կրնան պահուիլ հայ քաղաքակրթութեան մնացորդները: — Ուստի հայկական թանգարանն, ինչպէս կը կարծենք՝ Կերպի հայ եկեղեցւոյն յատուկ ստացուածք ըլլալու է: Որովհետեւ արդէն աս եկեղեցւոյն հիմակուան գանձերը պիտի կազմեն Հայկական թանգարանին զլեւաւոր ու ամենէն մեծ արժէք ունեցող առարկաները:

Եւ անոնք ուրիշ, հայկական թանգարանը — կ'ըսէ Դրանսիականի լեզգիրը — Հայերուն: Թող շինեն ու կանգնեն այն հիմարութիւններն իրենց կրակատեղւոյն մէջ: Ուր որ անտարակոյտ ամէն մարդ աւելի սիրով ու աւելի արիւրժակով կը դնէ ու կը յանձնէ իր գերգաստանին յիշատակարաններն ու գանձերը:

Ոչ որ նկատէ աս բանս, իբրեւ մրցանակական գործք մը: Կիւմն արդէն տասնեակներէ ի վեր քովէ քով բերուած է: Միայն բանէ հասկըցող մարդկան խորհրդին ու տեղեկութեանը համամատ, յարմար տեղւոյ մը մէջ զետեղելու է ամէն բան. ու անոնց պաշտօնապէս ալ՝ «Հայկական թանգարան» անունը տալու է:

Հայկական թանգարանով՝ Դրանսիականի հայեր, չէ թէ միայն իրենց համար կը կանգնեն փառաւոր յիշատակարան մը, հապա նաեւ կ'անցըրնեն հունգարական ազգին ամենէն թանկագին ու համակրթութեան գանձերն — ամենայնազգի եւ համաշխարհական հիմնարկութեամբ մը:

Պէտէզէր՝ երեք աստղով պիտի նշանէ զԿերպը հայաբազմ, որուն որմերուն մէջ՝ աշխարհիս առանձինն կեցող հայկական թանգարանը պիտի ծանուցանէ ու հրատարակէ հայութեան փառքը:

Աս բանս՝ միայն մեր սեպհական պարծանքը պիտի չըլլայ: Որովհետեւ հայ տարրին, հայկական ցեղին աս զոհողութեան խորանը՝

կանգնուած հայկական թանգարանով՝ պիտի ըլլայ միանգամայն հունգարական երկրին ու Հունգարական ազգին պարծանքը:

Ա. Գիլփոս

ԴՐԱՍԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐՇԱԿԱՌԻՆԻ ԴՐԱՍՄՆԵՐ

ԹՈՂՈՎԱԾՈՅ ԸՍՊԵՏՅՈՒՆ ԸՂԵՔԱՅԻՆ

ՊԵՏՐՈՎԻՉ

(ԸՐԻՆՈՒՆԻՆԻՆԻ)

(Արշակ ԻԸ.) Վաւառ Ե, 191—208 Յ. Բ. 25 կտոր, որոնցմէ 16՝ շորեքդրաման: 4՝ դրամ՝ եւ 5՝ պղինձ: Շորեքդրամանը՝ նկարագրէն է (Թ. 1)՝ յառաջակողմը՝ Վաղարշայ Ե պատկերը սրածայր լիտթրուսք, երկայն մագերէն արուեստական գնդաձեւերու ամփոփուած, գլուխը՝ ապարոշ, ակնոյն՝ օղ, վիզը մանեակ եւ կուծեքը լանջապանակ, Յետա՝ սակողմը՝ Վաղարշ Ե արքունի տարազով՝ բարձր թիֆագահի վրայ նստած, առջեւը կեցած է Բախտ՝ պատմամանաւոր եւ վերնագրեցողով, գլուխը բարձր գլուխ թագով՝ որ իրեն ապարոշ մը կու տայ առջով, ձախով՝ իշխանութեան երկայն ջուպը բռնած: արձանագրութիւնն է՝ βασιλεωσ βασιλεωσ Αρσακου (Ολογοαου οδχατου επιφανουσ φυελληγουσ)՝ Արշայի արքայից Արշայի վաւառը՝ Արշայից Արշայից նաւորի Հելլենասիրի: Տարեթիւր (Թ. 1) կ'ըսուի: ԴՓ (2) = 503 (?), թէեւ այս տեղ ինչորական է, բայց Վաղարշայ Ե թագաւորութեան առաջին տարեկէն իսկ՝ այսինքն Սելեւկ. 502՝ շորեքդրաման կայ Բրիտ. Թանգարանը, Պարսիսի Աղջայի թանգարանն եւ Պաւլուս Չուրովի հաւաքման մէջ ի Մոսկուա. եւ այս շորեքդրամանը այն գլխուս որ յատկութիւնն ունին որ ասոնց վրայ ալ՝ ինչպէս արքայիս դրամներուն վրայ՝ թագաւորին պատկերը կիսադէմ՝ ու կողմնակի չէ, այլ լեռագէմ՝ նայողին դարձած (en face), Կիւմն է (Թ. 1) 8.83, ցանցառ. Մանգակներէն՝ Թ. 2՝ ΔΦ = 504, (աւառ) Գեօրիս, (կշիւ)՝ 11.05, ցանցառ. Արքայիս բոլոր միւս շորեքդրամանց վրայ ամէր չի գտնուիլ՝ յոռի դրամահ հատուածէն պատճառաւ կողապարտին գուրս մնացած բլլալով եւ առհասարակ ցանցառ. եւ: Ասոնց տարեթիւներն ու կշիւներն են՝ Թ. 3՝ ΕΦ = 505, կշիւ՝ 9.16. — Թ. 4՝ ՀΦ = 506, կշիւ՝ 13.27. — Թ. 5՝ ΖΦ = 507, կշիւ՝ 12.99. — Թ. 6՝ Կիւմն 507, կշիւ՝ 12.71. — Թ. 7՝ ΗΦ = 508, կշիւ՝ 12.01. — Թ. 8՝ ΙΦ = 510, կշիւ՝ 10.89. — Թ. 9՝ ΑΙΦ = 511, կշիւ՝ 12.40. — Թ. 10՝ ΒΙΦ = 512, կշիւ՝ 12.42. — Թ. 11՝ ΓΙΦ = 513, կշիւ՝ 12.65. — Թ. 12՝ ΔΙΦ = 514, հատակոտոր. — Թ. 13՝ ΕΙΦ = 515, կշիւ՝ 11.47. — Թ. 14՝ ΖΙΦ = 517, կշիւ՝ 13.95. — Թ. 15՝ ΗΙΦ = 518, կշիւ՝ 13.39. — Թ. 16

երկրայական՝ ՅՈՓ (?) — 519 (?), կիւն՝ 11.15. — Չորս դրամներուն (թ. 17—20) յառաջակողմը՝ Վաղարշայ Ե պատկերը լիակշիռ նայողին դարձան, սրապիտք մորուց, երկայն մաղբ բոլորով զնդաձեւ ներս մաքրութեամբ, գլուխն ապարոյ՝ վիզը՝ ման նետակ եւ կրծքը լանջապանակ։ Յետաւորդի՝ Արշակի դահլիճը, աղեղան տակ մնալովքը։ Արձապագիրը՝ թերթի՝ պճէլ — արամ. Volgasi malka (արքայ Վաղարշ) խաչքերուն, իսկ յունարենը նոյն՝ չորեքդրամանց արձանագրին հետ, բայց շատ սխալագիր, եւ նաեւ թերակատար։ Աշխուժեին է կարգաւ՝ 3.62, եւ 3.59, եւ 3.70, եւ 3.79. Ընդհանրապէս ցանցաւ, թ. 17 շատ ցանցաւ։ — Պղնձներուն (թ. 21—4) յառաջակողման պատկերը նոյնպէս լիակշիռ, սրածայր մորուց։ Գընդաձեւներու մաքրութեամբ մաղով, գլուխն՝ ապարոյ՝ թ. 25 նաեւ՝ մանեակի։ Յետաւորդի՝ Արծիւ թեւատարած (թ. 21—24)՝ Աշխուժե կարգով՝ 1.41, եւ 1.27, եւ 1.20, եւ 1.84, ամենքը ցանցաւ։ Տարբեր է թ. 25 պղնձը. յառաջակողմը՝ Վաղարշայ Ե պատկերը կիսազէմ՝ սրածայր մորուց, մաքրոր բոլորակ զնդաձեւ երու մաքրութեամբ, գլուխն ապարոյ, եւ կրծքը լանջապանակ. յետաւորդը՝ նոյն՝ Արծիւ թեւատարած. կիւնը՝ 1.73. շատ ցանցաւ։ (Տես էջ 168 — 171.)

Վաղարշ Ե վերին Արշակունին էր որ առանց մեծ ներքին խռովութեան կրցաւ կառավարել, և սկզբան բախանալ փոխան կերեւոր. այս անգամ Պարթեւից Տահուաւորդ Հռոմէական պետութիւնն էր որ զառնալուծութեան խելներով յաղաւտ էր։ Վաղարշ այս միջոցին թիկնաւորաց միւսն՝ Պետկենիտս ՚նիգերի կողմէ. Ինչն ուղղակի շինականց գնդուց, բայց թիկնաւորց որ էր հաստակ վերջ արքաներէն մանր մասնակցին ՚նիգեր օգնութիւն ազան էր թէ Հայոց արքայուն է. թէ Արաբներ։ Արաբի Բաւարենիտս (Գարաշաշ, Բ. 264 կէ թորգմանէ՝ Բաւարմ)՝ արքան արաբացի աղեղնաւորաց ցունդ մը խաւրեց, որ ՚նիգիտ իսկապատմարն (194 Յ. Բ.) մասնակց էր՝ ընդդէմ՝ Անգլիկոսն Անեւրոսի։ Վաղարշ նաեւ աջ գոցեց՝ որ երբ ՚նիգերի գործերն արդէ չափողէ սկսան, Արաբներացիք օգնական եղան Միջագետքը (Ուշայեղեւոյ) ապառաժութեան ընդդէմ Հռոմէացեաց, եւ որով ամուսներն առնուեցան եւ հռոմէացի զորք արեւ անցուեցաւ, եւ Մծերն պաշարեցան։ Որով կ'ըսուի որ միայն արքայի Խանաթուրիկ (կ'երես յորդի Սոյնյակ) Գաթմըն, Բ. 176) չէրք մնաց եւ չզոյնց ՚նիգեր (ըստ Հերոդոտէ. Գ. 1) Աղբայրս անուցը կու ապր Գրին (Հն. 9.) որուն համահա Ստեփանոս էր ստորաւ, եւ կ'երեսայ թիւ մ'աղբ մնաւ։ Վասն զի կը յարողք տար արդին Վաղարշ, որ ըստ Գրինի նոյնպէս չեղաւ չմնաց ընդմիջմի, այլ կ'սկսեցաւ մատուցեալ էր ի պատահրով ընդդէմ՝ Անեւրոսի, և տակ կ'երեսայ գործակից էր Արաբներնացի Պարթեւիտս. երբ ամառը Միջագետք մասն եւ Մծերն պաշարեցին (Վկարթեթիկացի՝ տես Գարաշաշ, Բ. 262—4)։ Անեւրոս ՚նիգիտի վրայ զորաւորակ եղաւ ալ չկրցաւ ամառնալու միջամտել արեւելիս այս գործերուն, բայց արդէ 195 ամառն Միջագետք մատու. Ուշայիկ Սեդար Ըլուտով հ'աղաղեցեալ, եւ օգնական Արաբներնացիք եւ Արաբացիք դուրս ջրուեցան։ Յարեք 196 տարին մատու. Անեւրոսան Արաբներն երբ քանակով եւ երեք կողմանէ։ Արաբիք (պայման ըստ Գաթմըն. 152 քան Անեւրոսի կողմը) դուրսեցան, եւ հռոմէական Միջագետք մասն եղաւ. իսկ Արաբներն՝ թէեւ նոյնպէս դուրսեցան, բայց ոչ անսական պահելու ջանակով։ Ուսարի Մծերն էր՝ եւ անսական սեղան կարեւորութիւնը, որովք հռոմէական զաւա-

թականութիւն մ'ընել եւ գլխաւոր զինանոց մը։ Բուն Պարթեւից ցայն վայր չէին շարժան։ Միայն յետոյ երբ Սեւերոս եւ Արքինոսի մէջ դահակաւթութեան կուէ ծաւեցաւ, շարժեցան Միջագետք մատու եւ պաշարեցին Մծերն, որուն պաշարան էր Լեւոտս։ Սեւերոս Արքինոսի յաղթեցն ետք միայն կրցաւ կրկին Ասորիք դառնալու փութալ (արդէ 197ին թիւ)։ Եւ յաւելք 198 տարին պարտաբով գալան էր։ Բայց Պարթեւից արդէ ճակատի չպաշարեւ՝ թողորք էին Միջնայ պաշարուն եւ դարձան, որով կրցաւ Անեւրոս խաղաղութիւն պատրաստելու ապագայ պատերազմին։ Իրեն հետն էր Յրգատ՝ Վաղարշայ Ե եղբայրը։ Միւս 199 տարույ ամառուն վերինն բանակն ու նուաւ տարովքն Ե փրատն է վար ճանց Նահաւոր լանդաղբի արդիւն եւ ուսար մարտիով՝ Նահաւորիկ ըսաւ եւ տարովքն ասիկ մատու Յերքինի։ Պարթեւից ասով յանկարծակի եկան. առնուեցան Սեղեկիտ ու Գրեթ (ասոր սեղ Գրեթ Հն. 9 կ'ըսուի Բաւերն, որ սեղանալուց մ'ըլլաւ) եւ վստի զի Բաւերնն արդէ դուրսն արդէ պաշարեցաւ մեծ եւ Գաթմըն. 152, Դրան. 2)։ Անոնք բնակից փոխան էին։ Սեւերոս 199ին ճնշուց մատու Յերքինի. ուր ամենին անդուժ կերպով կոտորուեցան բնակից եւ հարկի հազարե ասիւն ալ զերի անուեցան, եւ ջաղարշ զորաց ասար տեսցաւ։ Վաղարշ երկին ներքին կողմեր փոխել անդուտան էր՝ զինաղեղէ չարմաղով։ Բայց նաեւ Հռոմէացիք չէին կրնար հայտնել. զորսմանն պաշարը պատան եւ ստովան էր, որով հիւանդութիւնը շատցան բանակին մէջ։ Սեւերոս ստիպուեցաւ ասով դառնալ՝ տարովքը Յերքինն է վեր եւ բանակը ասին։ Միջագետք մէջ փորձ մ'ըսաւ Նարոս ան. բոցն առնելու, բայց հոս մեծ կոտորածով եւս մղուեցաւ։ Արդէ 200ին հռոմէական բանակն ու դարձան որ արշաւ անդին։ Այս միջոցին ալ Հայոց գործերով զբաղան էր Անեւրոս. եւ միայն 201ին կրցաւ երկրորդ արշաւանք մ'ընել Արաբիք դէմ, որպէս զի կրնա պատրաստեալ փեճն առնուի։ Քաղաքը պաշարուեցաւ եւ 20 օր. բայց չկրցաւ։ Անեւրոս անուլ, մանաւոր թէ Հռոմէացից անոն ու մեծ կորուստները չշնորհուր որ էին. պաշարման միջնակը նաւթով սպրտան, եւ երկու օրան կրկին ընդհանուր յարմանակներն անդոց առնելու՝ պաղարկեցին եղան անմեղան կրուտներով Հռոմէացեաց։ Անեւրոս որքէ ըստ չմնաց՝ բայց թիպուլ պաշարում եւ Ասորիք դառնալ։ Հռոմէական ճակով թիւնն ասով ամենամեծ հարսան մ'առան էր արեւելք մէջ. բայց Պարթեւից չկրցան օգտուել ասին. այսպէս կը զգացան նաեւ իրենց ոյթին փոխանը։ Միջնակ Վաղարշայ Ե մահը (208)՝ որքէ կարեւոր զեղաւ մը լուսանդուրի (Գաթմըն. 151—154) — Անեւրոս ըսինք 200ին արշաւանքը դառնալէն ետքը Հայոց գործերով զբաղել անդուտան էր։ Հերոդոտէսն ու Գրին համանման կը պատմեն իրն, ինչպէս վեր տեսանք, որով հաստատուել ըլլաւ։ Ե այն։ Միայն Հերոդոտէսն փոյտութեան ընդհանրապէս դանդ մ'արժէ չէ տար Գաթմընի՝ անմեղանք պատմաւորացի ի խաբարայ մ'իսկ ըլլաւով (Համա. Գաթմըն. 152, 155)։ Եւնի։ Հերոդոտէսն արքային անուցը չէ տար. իսկ Գրին կ'ըսէ Վաղարշ արքի Միստարկոյ։ Եւ երբ Միստարկոյ ՚նիգերն եւ Անեւրոսի խնդրից մէջ չէրք էր, Վաղարշ ըստ եղեւութին գործակից Արքինոսից, կ'ընէ որքէ մտք չէ այն կ'սկսեալ մատուցեալ էր ի պատերազմ ընդդէմ՝ Անեւրոսի, (Գրին, անդ, տես վերը) ըս'լ է 195ին յառաւ։ Սակ միջնակ 200 չէրք գիտոր ինչ փոխակ մէջ էին իրերը։ Վասն զի Գրին Անեւրոս պաշար անդին, Յերքինն առնուին (199)։ Եւ Անեւրոս քանակով դառնալու (200) պատմանէն ետքը միայն, կ'անցընէ թէ Հայոց Վաղարշ արքան, որ յառաւ Անեւրոսի դէմ պատերազման էր, նաեւ քան Արաբիք դէմ կրկին արշաւանք անկից, («յառաւ քան զմասնին էր կուէ ցանդը, չապար մտք է, ոչ թէ բուն 199ին արշաւ անդին, քան ըստ փոյտով թեւան Հերոդոտէսն» անդ)։ Ընձայնք խաւրեց եւ հաշտու թիւն խորեց եւ ընդունեցաւ

ալ. եւ Հայոց մէկ ժամ իրեն շորհուեցաւ: Վերջին խոսքի իմաստը կը մեկտնի անով, որ Ծովքը ուրիշ արդար մ'ընդունէրան: Արտեման անուն, որ Վաղարշը որդին կամ եղբորն էր եւ արդեն հաւաքէր Վաղարշի հետ. (այս վերջին կէտս տես Գալթըմ. Բ. 177.)

(Արշէլ Իթմ.) Վաղարշ Զ, 208—222 Յ. Գ. 20) կտոր, որոնցմէ 14՝ շորհեգրամեան, 3՝ դրամ եւ 3՝ պղնձ: 2 շորհեգրամեան նկարագրին է (Թ. 1) յառաջակողմը Վաղարշայ Զ պատկերը, երկայն եւ սրածայր մօրուօք, գլուխը՝ սաղաւարտ եւ ապաւնջ. ախանջին՝ օղ, վիզը՝ մանեկաւ եւ կուրծքը լանջալանակ, Յետադարձը՝ Վաղարշ Զ արքունի տաւարով բարձր թիկնապահի վրայ, առջեւը կնքած է Բաղրոս՝ պատմութեան եւ վերնադիւանով, գլուխը բրդաւոր թուփով, եւ իրեն սպարօք մը կու տայ աւելով, ծախով իշխանութեան երկայն ցուպը բռնած. արեւմտագիւրջը ըլլաւոր էր Դարիւթ Յաւելեան Յուսէոս Արաօսոս (Սկազոս Օսկազոս Օսկաֆոսոս Գիւլէլղոս («Արքայի արքայից Արշակայ Վաղարշ Արգարայ Նշանաւորի Հերմոսաբիր. n) բայց յոսի դրամը հաւանութեան պատմութեան միայն «Նշանաւորի բարձր հանդիպած է եւ ձիացած միւսները դուռն ինկած: Տարբերութիւն (Թ. 1) ԿՓ = 520, հէրուր 11.58: Ամենուն վրայ սակայ անունները դուռն ինկած են: Միւսներուն տարբերութեան ու կշիռներն են՝ Թ. 2՝ ԱԿՓ = 521, հէրուր 13.56. — Թ. 3՝ ԵԿՓ = 522, հէրուր 13.56. — Թ. 4՝ ԴԿՓ = 523, հէրուր 12.13. — Թ. 5՝ ԵԿՓ = 524, հէրուր 13.75. — Թ. 6՝ ԵԿՓ = 525, հէրուր 13.17. — Թ. 7՝ ԶԿՓ = 526, հէրուր 12.48. — Թ. 8՝ ԶԿՓ = 527, հէրուր Թ. 13.46. — Թ. 9՝ ԿԿՓ = 528, հէրուր 13.33. — Թ. 10՝ ԵԿՓ = 529, հէրուր 13.62. — Թ. 11՝ ԱՓ = 530, հէրուր 13.72, ցանցաւ. — Թ. 12՝ ԱԿՓ = 531, հէրուր 12.28, ցանցաւ. — Թ. 13՝ ԵԿՓ = 532, հէրուր 12.82, ցանցաւ. — Թ. 14՝ ԴԿՓ = 533, հէրուր 12.80, շատ ցանցաւ: Բրդոս. Թանաքարան կայ՝ շորհեգրամեան մ'ալ ՅԿՓ = 519 թուականաւ (Վ. Բոթի, էջ 241, Տիւս. ԼԵ, 14.) — Երեք (Թ. 15—17) դրամներուն յառաջակողման Վաղարշայ Զ պատկերը նշին, երկայն սրածայր մօրուօք, սաղաւարտով, սպարալով եւ մանեկով. գլխուն ետեւ պէ՛՛՛՛ Vol. յետագա կողմը՝ Արշակ Ի գահին աղեղնաւոր, աղեղին տակ թանաքի: Արեւմտագիւրջ թեմաւարտ, այսինքն՝ պէ՛՛՛՛-արմ. Volgasi malka (Վաղարշ արքայ) եւ յունականն՝ բարբարոս եւ անընթեանին նմանողութեան սովորական խառնուրդ Յաւելեան Արաօսոս Եւսերցետ Օսկազոս Եփափոս Գիւլէլղոս («արքայից Արշակայ Բարբարոսի Արգարայ Նշանաւորի Հերմոսաբիր. n) կշիռն է՝ 3.38, եւ 3.58: — Երեք պղնձներուն երկուքին (Թ. 18—19) առաջակողմը Վաղարշ Զ սաղաւարտով եւ սպարալով. յետագա կողմը՝ Արիւթ թեմաւարտ. հէրուր 0.47 եւ 1.10. Իսկ Թ. 20 յառաջակողման պատկերի վրայ Վաղարշ կը կրէնուն մանեկ եւ լանջալանակաւ. յետագա կողմը՝ Արիւթ թեմաւարտ զոյգով պատկ բռնած. հէրուր 1.46: (Տես էջ 172—4.)

Վաղարշ Զ Վաղարշ Զ արդին որմէ դրամ կայ 208 թուին (Սեդեկ. 519) չկրպա ներքին խաղաղութիւն վայելելու Իւր ժամանակ եւ այն 212ին սկսած ընդին Պարս-

կառանքի կամ Պարսիկի խռովութիւններ, որ աղետաբեր պիտի ըլլարին քիչ մ'աղետ Արեւելեանաց: Եւրոպոս 213 տարին առաջ աւելցաւ իւր մ'ալ Վաղարշայ եղբորը Արքաւորն — զոր սուրբութիւնն է վերջին Արշակունի ըսել — հաւորացայ եղաւ, եւ տարինք տեւեց այս դժբախտ ներքին երկպառակութիւնը: Իրաց վիճակն օգրտւա զորմեանն ու զեղով ուրիշ Արշակունի մ'ալ Յրգատոս՝ գաղտնի փախաւ Անտառներ կայսեր արքունիքէն ուր էր, եւ Վաղարշայ եղաւ: Անտառներուն եւ Գահանջից, եւ երբ Վաղարշայ զայսոյն տարիս փախածը պատճառով հրատարակելու (215) Վաղարշ այս կէտն վախճած՝ փախածանքը յանձնեց, Այս միջոցին, կը կարծէր Գուռով. (անդ 154.) Արտաւան զորացած ըլլաւ: Է իւր եղբոր վրայ. փառն զի գրտուր յիշատակարանաց մէջ պարտահաւ միայն Արտաւան էր կը յիշուէր, եւ 216ին, կ'ըսէ, իր ձեռքն ըլլաւ: Էին նաեւ պետութեան մայրաքաղաքն ու շրջակայքն: Միւս կողման յայտնի որ Վաղարշ Զ ապաւինի Կիլիկի, ինչպէս կը վկայեն իւր գրաւմերը, որոնք որոշ թուականաւ. սեպտեմ. Սեդեկ. 519 տարինն (— 208 Յ. Գ.) եւ համայն շորհեգրամաւոր որոշ թուականաւ. սեպտեմ. Սեդեկ. 533 (— 222 Յ. Գ.) Արտաւանայ ցայտմ գաղտնած գրաւմերը՝ որ շատ ալ ապաւինի են, որեւ թուական լուրին որ այս մասին կուտան Գուռովը կը մեկնէ իրենք վիճակն պայտէ: Արտաւան է թեմէ զորացած էր արդէն 216ին, եւ այս տարին կը սկսէր իր իշխանութեան տարինքը հարուել (Փայտութեան կը կուէ՛ Կանի աւ. Ալ. Երուսեմայ, էջ 190.) Է այս ժամանակէն իբրեւ արքայ կը յիշեն զինքը մասնաւորի, բայց նաեւ Վաղարշ կ'ընկեր իրեն. արքայ Բարբարոսանի յունական քաղաքացի վրայ: Արտաւան, կ'ըսէ, իւր գլխաւոր գրտուր թեմէն ունէր պետութեան հիւսիսայնային: Արտաւանի ճշգրտակցին տեղեկութիւններ որ Արտաւանաց զորանաց կը պատանն, կ'ըսեն իրէ Արտաւան Մարտաւանի եւ մերձակայ այլաբար արքայ թեմ եւ առոր հետ, կ'ըսէ, շատ լուր կը համաձայնի այն կէտը՝ որ Արտաւանն միայն գրաւմերն ու պղնձները ծանօթ են, (այսինքն՝ շնորհեգրամեանը՝ որ բուն ընդհանուր պետական էր) Արդ այս Արտաւանայ դուռնորն էր՝ զոր միւսութեան ունէց Անտառներուն Արաօսայից կայսրն, Ի հարկն կ'ըսուէ՛ որպէս զի յետոյ պատրուակ մը գտնէ պարթեւական գահին վրայ իրաւունք ձեռք գեղուն: (Դիւսի, ԷԷ, 1—3.) Արտաւան մերձած ըլլալով իւր գահաւոր Անտառներայ տաւալ՝ վերջին խաղաղութեան ժամանակն յանկարծ Արտաւանայ իշխանութեան երկինքն արշաւեց, հետեւեղով, կ'ըսէ Գուռովը (թիւ 155) եւ Իւր հօր Միւսերոս ինքորին թեմ կայսեր մ'առաւորին ինքնին ըլլաւ: Է գլխաւորները հարաւորեցնել աւարաւ. եւ իսկ անկախ զորս արդ յոյս կար: Արտաւանաց գլխաւոր կէտերն պայտէ Կ'անկրփին Գուռով. (անդ 1) Այս 216ին արշաւանաց մասին, կ'ըսէ, կ'ընկէ տեղեկութեան կայ: Դիւսի կը պատմէ թեմ Անտառներուն մասն ու աւերեց Մարտաւանին, կործանեց շատ մը բերքեր եւ առաւ: Գերբերաւ. իսկ Մարտաւանու կ'ըսէ թեմ մասն պատուարացեց. եւ Բաղրեւանցուց կողմերը: Գուռովը կը մեկնէ այսպէս: Վերջին տեղեկութիւնը պատճառով միայն տեղեկատվութեան լաւագոյն ցեղաւ յորդորներն ըլլաւ: Էն՝ որոնց բուն իմաստն էր Արաօսայի մասին եւ Անտառներուն. ըստ այսմ հաւանական պիտի երեւար կ'ըսէ, որ ինչպէս երեմն եւ ապաւին Անտառներոս՝ այս առաջ ալ Հուստայեցի հիւսիսէն մասն ըլլած Մարտաւան եւ արեւելքէն հասած Արքայի Բայց առոր դէմ են, կ'ըսէ, բայի Հերաղեմաւ ըստնէ թեմ կայսրն Եւփրատ եւ Տիգրիս գետերն անցաւ (— փառն զի, կը յաւելու, այս խառնուրդ պատմին Փայտութիւնը գաղտնի մ'արտէք շուրի յիշեցան) — զիստաւանաւ աւ կ'արեւոր. նախ՝ Անտառներուն յիշեղ ժամանակ ընկել: Համար Հայոց այլաբար հիւսիսէն ունեւաւաւ էր, որ չէր այն տասն, իսկ երկրորդ՝ Գաղաղայից վայելէ Արեւել հասնել Զագրոսի կրնէրն անցնելով՝ այնպիսի դիւսարանն մեծագործութիւն մըն է, որ եմէ բացալայտ ալ աւանդաւոր՝ դժուարին էր հաւատարմ: Առտոր, կ'ըսէ, ուրիշ էջ քի ձեռար բայց ընդունել թեմ այն ժամանակն Մար-

բառաւորն աւելի արեւմուտք ալ կը տարածուէր եւ իւր մաս կը կազմէին Առաջադարձի եւ Կալեքեան աշխարհընդհանրացումը, ընդունաւ իւր քրոնիկոն, արշաւանաց ասեռն իշխան Մարտիրոսի պաշտօնը, տես ժերմէ էջ 122.) Ուստի Սպարապետ թով անուանին սխալագիրք եւս։ Մատենական Կարգուաց եւ Կարգաւոր աշխարհներն անդնելով Արեւել Տաւան ընդունաւ։ Էւ շոն Արգիշտիեայ արքայից գերեզմանները պղծեց ոսկորները ցրուեց, ժամս որ սխալմանը կը կարծի թէ բուն Արշաւանաց լիբնին են։ Էւ յետոյ դարձաւ Միջկապը։ Պարթեւք նշանաւոր ընդգրկման իւր շրջանն ընել կամ չընել։ Եւ Ստանիմոս կը պատարաստուէր իրեն աւարաշատ արշաւանք մ'ընել, երբ 217ին (սպր. Բ) սպաննուեցաւ։ Իւր խալիբըր Մակրինոս կայսրը գրեթէ անմիջապէս յարձակում կ'ընէ Արտաշատ, որ այս միջոցին պատրաստուած էր, եւ մեծ զորութեամբ Միջկապը մտաւ։ Մակրինոս փորձեց գերեզմարկութեամբ խաղաղութիւն իրել։ Բայց Պարթեւք մերժեցին, եւ Մծնեայ թով մղուած ճակատին մէջ Հռոմայեցիք յաղթուեցան։ Երկրորդ ճակատի մը մէջ ալ յաղթուեցաւ Մակրինոս։ Էւ որովհետեւ Պարթեւք սկսած արշաւանութեան խաղաղ միջոցն Արքիւր, Տարկի եղաւ որ Մակրինոս թողաւ։ Միջկապեան եւ Արքիւր քաղաքն։ Եւր քաղաքացիութիւնք սկսած եւ 217—ին մեծաւ խաղաղութեան դարձեց իւրեւնցաւ, ստիպուած ըլլաւով Մակրինոս մեծ զուսմք մը ստացաւք մշակուի։ (Գրուշմ, անդ 156) կը հաշուէ արդի Գերմանացիացի դրամով իւր 40 միլիոն մասը։) Դերբին ալ այն խաղաղութիւնն ունեցած Վիրենայ Արտաշատ (Կ'էն Գրուշմ, անդ), որ 222ին ետքն Արտաշատ միայն էր արքայից արքայն։ Եղբայրը Պապար բոլորովին մերժուած կ'երեւայ, — կամ հրաւիրուած մեծած։ (Գրուշմի Գրադիկի հետեւեւ։ Լով զՊապար կ'ըկին իշխան իւրեւն 227ին ետքը՝ դրամ մը պատճառաւ, այսմ մ'անդր է դրամն եւ Արտաշատայն։) Տես Գրուշմ, 154—61 — Յիշեալ խաղաղութեան գալնէն ըստ երեւութիւն Հայոց համար ալ անշուշտ չէր։ Ստանիմոս Կարապետն իւրեւնց փայլ չըսած չեղանքութեամբ ռուքն որ անք էր մեծք Երեւել զգնայ եւ զՍպարտակոս։ (Առհայեցից փերին Արքիւր կ'ընդունաւ իրեն թարգման։ Էւ երբ կեաւ՝ չղմայի զարմուեցաւ, եւ երկիրն իրեն անտեր հռոմէական հող հռչակուեցաւ։) Եւրի Կ'ուրի ընել Կարապետ ըստ Դիոնի (տես Հէլ, 12, 21, 26, 27) նաեւ Հայոց հետ։ Պապարը Հայոց արքայն ալ կոչուիւեցաւ։ Էւ նոյնպէս նեղութիւնեամբ բանտարկ թաւա դրուեցաւ, եւ ասով Կ'ուրի Հայոց աշխարհն ալ հռոմէական նահանգ ընել։ Բայց այս տեղ չարաշուքն, Հայք ընդգրկացան, եւ թէեւ Թեոփրոստոս անձնապահապէս թանկուի, խալիբուեցաւ Հայոց փայլ չարաշար յաղթուիւեցաւ։ Եւրի Դիոնիի փկուութեան համեմատ այս պատարկութենէն ետքն եր Ստանիմոսի արշաւանքն ի Պարթեւս 216ին։ Մակրինոս յիշեալ գալանք հետեւութեամբ գրեթէ ստիպուած էր հաշտութիւն ղոյալընել նաեւ Հայոց հետ։ Պապարի տեղն որ բանտարկութեան մէջ մեռած էր, այս միջոցին (217—8) անցած էր անոր արդին Տրգուս։ Էւ ասոր թագաւորութեան թով խալիբը Մակրինոս նոյն տարին (218ին) միանգամայն ապաւ թողաւով եւ ետ խալիբով Տրգուսայ մայրն որ 11 ամաւ քանապղծել եղած էր Ստանիմոս Կարապետայն, եւ յետոյ գաղթելով Հայոց մէջ առած աւարն եւ Տրգուսայ Տայրիկին կոչուեցաներն ի Գամփր. (Դիոնի, Հէլ, 26—7, տես եւ Գալլիք, Բ, 177, Գաբազաւ, Պամ, Հայոց, Բ, 264—61) Այս միջանկին մէջ էին Հայոց իրենի Արշաւանացի փերին օրերուն։

(Արշաւ.) Արտաշատն է, իւր 213—227 Յ. Բ. միայն 6 կտոր, երեք՝ դրամ եւ երեք պղինձ։ Դրամն ներկան (Թ. 1—3) յաւաքակողմն։ Արտաշատն է, երկունքն եւ արածայր մերուօք, զուլիւր սպաւաւար եւ սպարառ, փերն՝ մանեակի։ Յետապողմն՝ Արշաւ՝ ի գահին աղեղնաւոր, աղեղան տակ՝ մենագիր։

Արտաշատի զինքն. Htartab Malka "Արտաշատն արքայն", իսկ յունական սովորական այնպէս բարբարոս նմանորութեամբ է որ բոլորովին անընթեանիւ է, օրինակի համար գրուած է ΠΑΙΩΝΑΝ փրիանակի Յալեւաւ. Ասանց կշիւք՝ 3.51, եւ 3.67 եւ 3.73; Պղինձներուն (Թ. 4—6) յաւաքակողմն պատկերը նոյն՝ Արտաշատն Չ երկար սրածայր մերուօք, սարաւարտով, սպարառն եւ մանեակով, յետապողմն՝ երեքին ալ եղջերաւոր ոչխար։ Ասանց կշիւք՝ 2.64, եւ 1.07, եւ 4.58; (Տես էջ 175.)

Էւ Արտաշատի յաղաղագոյն օրերը, զոր պատմութիւնը, անցած էին. Էւ իրեն հետ նաեւ Արշաւանացի փրիանը մտաւաւ եւս։ Պատեղը ներքին էր, եւ այն աշխարհէ մ'որ ամբողջ Արշաւանացի իշխանութեան ասեռն արեւ իրեւաւրոյն դէպք մ'ունէր, բուն Պարթաւանն կամ Պարսիւն։ Վերին ժամանակն ցտեղանով գրախեց այս նախաստանական ժամանակներն թէլ շատ լուստուրեցին այն կողմերն միմեան։ Գրուշմի տեղիքն է դրամով այն դասարանութենէ՝ զոր ստան է Մորդմանն (A. D. Moridmann, Persepolitische Münzen: "Zeitschrift für Numismatik" V, 152 ff; Weitere Beiträge zur Kenntnis der persepolitischen Münzen: ib. VII, 40 ff.) զիւստարաւոր նաեւ այն կէտն որ Մորդմանն դրամով միմեան փայլ զանեւով ծանօթ արշաւանի անունները՝ Հուրդու (Մորդու) եւ Հուրհամ Մարտիրոսեան ծանօթ չարքայից արքայն իւրեւնէր կը համարէր, օրորեց տեղական այն հարստութեան մէջ չըմաւր բունք ըլլան։ Գրուշմի ընդհակառակ արշաւանի կողմնակի ճիշդ մը կը համարէ։ Այս ամենն այսմ մ'որ նպատակն դարձն է. (տես Գրուշմ, 156—161) Մէկ երկու կէտ ալ ասին կ'ըլլայ ուրիշ տեղ յիշելու։ Լուստանայն այն կէտով որ այս դրամով փայլ որով կը տեսնուի քաղաքական կրօնից գերիշխող աղեղնութիւնը, դարձեալ դրամով արձանագործուող արշաւան, առաջնորդն հարստութեան կամ բազմից հարստ, եւս անանց մաս մ'արձանան է (Արտաշատի Մորդման, Գալիք, — Գալիք, 1) մաս մը Ստանիմոս սովորականն Ներսէս, Յաղիկաւ, կամ քիչքարաւական Մանաիւրի Գրուշմի նաեւ այն կէտը կը կարծի ասպաղցունել թէ նոյն հարստութիւնն էր Bázrang առաւել, որ Ստաշայ արքայքն էին Ստանիմաններն յաւաւ։ Մեղի համար կարելի էր կէտերը Գրուշմի Կ'ամբոյնէ պայպէս։ Այն կտոր մանց Ստաշ (Istach) զիւստ քաղաքն մէջ՝ հին Պերսեպոլսն թէլ մը հետեւ, կար հռչակուի որ արարուած մը Ստաշայ։ Ստաշային վերահայտն եր Ստան, որ փոսութեան ասան էր զՀռամնիւրի վերջնորդն Քաղաքագի արքայն տան մէջ դասարն, եւ ասով հիմ դրամ իւր տան մեծութեան, անշուշտ մեծագուտ օպտակով մեղերն աղեղնութենէն (անշ. 160 ff.)։ Այս ամենուն թէմեն ծնաւ Պապակ (առ յուր. գրուած՝ Պապակ) որ իւր արդուն Արտաշատն (Արտաշատեան) յաղաղուեց ընդունել Գաբաղիկաւ հրամանաւորութիւնը։ Արշայ այս գործունէակ եւ եռանդուն երիտասարդն 219ին սկսաւ չըմալայ մանք արքայից հետ կ'իւրեւն մղել եւ սպաննել։ Էւ իւր յորդորելուքն էր որ իւր հայրը Պապակն ապստամբեցաւ. Ստաշայ Գաղիքը արքայն զեմ՝ որ Շիրաքէ իւր 40 հարաւամար հետեւ հիւսիսակողմն Սպիտակ-երեւոյն մէջ իւր ընդուն, եւ սպաննեց զանիկայ. եւ խոնարհական թաղով մը գրեց Արտաշատն ու արքայից արքայն իւր Արտաշատ արքայն ստաւ։ Գաղիքն թաղը։ Արտաշատն մերժեց. Պապակ շատ հոգ չըսաւ, սակայն թէլ մ'եղաւ մեռաւ։ Պապակի յաւաքակողմն իրեն Ստաշայ արքայ Շապուհ։ Արտաշատն Երայրը, բայց շուտով մեռաւ արքանով։ Արտաշատն հարթեւ լով խաղաղութեանը՝ նախ տեր եղաւ իւր տան, յետոյ խաղաղեցաւ գահաժառկ ընել Կրմանի Պապար արքայն, սպաննել ծովգիրեայ կողմանց արքայքն, եւ այսպէս բուն

Պարսկաստան կամ Պարսիկ անաթոլիայի իր ձեռքը առնուել, եւ 224ին սկսաւ Գոր (այսմէ՝ Փորոս զապատ) յաղագրել ընծիւ լինցնելը, պաշտաւ մը կանգնել եւ արտաշատ մը։ Արքայից արքայն Արտաշատն Ե չէր կրնար այս փառանքն անստնել, եւ զինքնորդը՝ Ահմադայ արքայն (լատ Գուսպմ, 1100 զինքն Եղիմիայի արքայից մէկ յաղագրել) խաւրից՝ զԱրտաշատ բռնելու։ Բայց հոս երեւցաւ բուն վտանգը։ Ըստ Գորիի Արտաշատը երեք նախնաներու մէջ յաղմեց Պարթևեաց եւ զԱրտաշատն սպաննել։ Գուսպմը (անդ 180—1) իր գործն թէ այս լատինական պատմուն անքն ընդարձակորեն կը պահէր աւանդութիւնը, զոր կը պատմէ Յաւարի (Թիւրք. Նեւրդերե)։ Ըստ այսմ Արտաշատ Արտաշատի վտարի-հրամանաւ յաղմեց Նիքորոսայ, եւ ասկէ յաղմեցնել Արտաշատը Պարսիկի սահմաններէն ալ դուրս դիմեց Ապահանի Զատա-Զապուհ արքայի դէմ եւ սպաննեց զանկիւ, յաղմեց Նիքորոսայ եւ ասաւ անոր Ահմադ մայրաքաղաքն որ Փորոս Տիգրիսի վայր էր։ (— այս եւ ըստ Գուսպմի էլ 181) Արտաշատը երկրորդ յաղմեցնելու առ Գորիի։ Ասկէ ետքն արշաւեց Մայլանի (հնոց Մեանե) Բաւոնի արքայի դէմ, սպաննեց զանի եւ անոր տնտեսութիւնը գրաւել։ Գառնաւալի Պարսիկի Արտաշատը գրեց Արտաշատայ որ որդէն տեղն ու ժամանակը փնտրեալ իսկական եւ Արտաշատն անխուհեմութեամբ ընդունեցաւ։ Որոշուած էր Որմիգընի զապաւորելու, ուր Արտաշատը կանոն հասնելով շատ լատ իրերէրը բռնեց եւ իւր բանակի փառքով պատեց։ Երբ Արտաշատն ալ հասաւ, Արտաշատի որդին Զապուհ ճակատեց սկսաւ, յարմարեցաւ Արտաշատայ վայր, սպաննեց զանիկ, եւ Պարթևեաց բանակը խորտակեց։ Արտաշատը ձին ինքն՝ խիտոսեց Արտաշատայ գլուխը, եւ հաշտուեցաւ «արքայից արքայն» 227ին Ապրիլ 28ին։ Սասանեանց տիրապետութեան հիմը դրուած էր, եւ Արշապուհայն յեա-կանս արդէն խորտակուած լինցած։ (Այսպէս ըստ Գուսպմի՝ անդ 156—162, սակայն վերջին մէկ երկու կէտերուն մասին հմմտ. յաղագրել)

(Արշալ. Ա.Ն.) Արշալ. Ա.Ն., իբր 227 Յ. Բ. Ընդ անշայն 6 կտոր, երեք դրամ եւ երեք պղնձ։ Դրամներուն երկուքին (Թ. 1—2) «Արշապուհայի» Արտաշատայ պատկերը, յատուկ նշանաւ մը՝ այսինքն մօրուքն երկնից բաժնուած, որ ուրիշներուն քով չէ տեսնուիր. զլուրիկ՝ սպաւաւարտ եւ ապա-րոշ, եւ վիշը՝ մանեակ. գլխուն ետեւը՝ պէշ-արամ. Ար. (Արտաշատ)։ Յետասկողոր՝ Արշալի ի գահալիպեղնաւոր, աղեղններէն՝ մնալիքի Արձանաւ. գիրը՝ պէշ. արամ. Թերակատար, կ'երեւայ At-labazu malka (?), «Արտաշատայ արքայն», իսկ յու-նական սովորականը ընդորովին բարբարոսական նմանորութիւն մ'որ անընթիւն է, այսպէս՝ βασιλευσεν βασιλῆος անը եղած ΠΑΛΛΗΛ. Կիւնու՝ 3.65 (թ. 1.) եւ 3.70 (թ. 2.) ցանցաւ։ Ցանցաւորայն է Թ. 4 դրամը՝ յառաջակողմը Արտաշատայ նոյն պատկերն երկնից մօրուք, զլուրիկ սպաւաւարտ եւ ապարոշ. սպաւաւարտին վրայ աստղաձեւ զարդով մը եւ վիշը մանեակ. յետասկողոր միւս դրամներուն (Թ. 1—2) պէս, մնալիքը միայն տարբեր. կիւն՝ 3.56. — Պղնձներէն ալ Թ. 3 առաջակողմը՝ Արտաշատայ պատկերը երկնից մօրուք, զլուրիկ սպաւաւարտ եւ ապարոշ, վիշը մանեակ։ Յետաս-կողոր՝ սպաւաւարտն են, եւ նշանակ մը. կիւնը՝ 1.50, շատ ցանցաւու իսկ Թ. 5—6 յառաջակողմը՝ Արտաշատայ պատկերը, մօրուքը նոյնպէս երկնից, զլուրիկ սպաւաւարտ եւ ապարոշ, եւ սաղաւարտն աստղաձեւ զարդով. Յետասկողոր՝ սպաւաւարտն են. կիւնը՝ 0.77 եւ 1.05, — Ինչպէս մտադիր

կ'ենէ Հեղինակն՝ ըստ Longpérierի Պարսիկ Աղ-գայիկ թանգարանը կայ այս արքային մէկ լուծի-դրամն, զոր նոյն գիտնականը նկարագրած եւ հրատարակած է։ Այս շորեղգրամական վրայ ալ արքային մօրուքն յատուկ երկնից մանեակն է, եւ ասով կը զանազան վազարայ Ձ շորեղգրամական-ներէն։ Ապա թէ ոչ նաեւ յետասկողոր նոյն է Աղաբայ Ձ շորեղգրամականներուն հետ։ Այս ամենակշիւղին պարթևեական շորեղգրամական թուականն է՝ Ինչպէս գտնէ Longpérier կը կարծէր կարգադ., սեյեկեան 539 տարին (= 227—8 Յ. Բ.)

Այս թուականաւ Արտաշատայ շորեղգրամաւ շատ կարեւորութիւն ունի՝ ցուցնելու որ իրենց այնպէս ալ վաղորդական արաքութեամբ ջնջցան, ինչպէս կը պատմէ յիշեալ աւանդութիւնը. (տես նախընթաց)։ Վա-րեւոր է այն արագաւ որ շորեղգրամական ընդհանուր տարով շատ նման է Աղաբայ Ձ գրամներուն։ Այս պատ-ճառաւ Պարսիկը (էլ 59) իբրը Աղաբայ Ձ կ'ընծայեր, եւ կ'ընծայեր որ Արտաշատը մահուանէ ետքը Աղաբայ Ձ կրկին ձեռք ձգած էր իշխանութիւնը ի Տիգրու։ Նշելն այնպէս կ'ընծայեր նաեւ Գուսպմը (անդ 163.) որոն բաց աստի ծանօթ էր զարմանալ փաւ դրամ՝ Արտաշատայ արքայի որ յայտնական, կ'ընէ. Արտաշատն մէկ որդին է Մարս դրոշմաւն է, Սակայն քանի որ այսմ գրամը թէ մէ թէ Աղաբայ Ձ, այլ նոյն ինչն այն Արտաշատ է 539 (= 228) շորեղգրամական հասանել ստացաւ, պէտք է ընդունել որ Արտաշատը եւ Արտաշատն ետքը բուն ար-շալուրի «արքայից արքայն» գտնէ ըստ իրաւունք, որուն մասին ի հարկէ ոչինչ գիտեցէ։ Յամենայն զեպ շիջաւ իւր հայրենի գահն առաջին գրեց բարձրացնել։ Իւր իշ-խանութիւնը՝ Տիգրուին եւ բուն Պարթևեան մասանց քիչ ժամանակի մէջ Սասանեանց ձեռքով առնուելովն, աւելի անուանական նշանակութիւն մ'առնեցած ըլլաւ։ Է՝ գտնէ իբրեւ «արքայից արքայն» Արշալ. Ա.Ն. Սասանեանց ալ յաղագրութիւնն ի սկզբան այն ժամանակ չէր ինչպէս յետս եղաւ կամեց կամեց. բայց «Արշալուրեանց» գահի առաջին նշանակութիւնը կորուսած էր յետահանին, Բայց ի մանր արքայութիւններէ՝ կը տեսնեն սակաւն մեծեր ալ. իբրեւ Արշալուրի այնուհետեւ կարեւորապէս կը մնար շայտը Արշալուրեանց տուել, որ՝ ինչպէս ծանօթ է՝ փորձեց իսկ Արտաշատայ վիճակն առնուլ — Արտաշատայ եւ այլոց ալ օգնութեամբ, — այսինքն կենդանական տան նախկին իշ-խանութիւնը վերահասելու։ Պորձն անյաւաճ էր նաեւ այնու որ՝ ինչպէս բացառաւ կ'ըսուի՝ նոյն իսկ պահաւ. ցեղեր եւ արշալուրին ճիւղեր կողմէ կէն նոր կարգաց, եւ այնուհետեւ կը մնար հզօրը նոյն իսկ իւր գլուխութիւնը հզօրագոյն նոր իշխանութեան դէմ, որուն ներքին կապ-մակերպութիւնն եւ կենդանական դիմաւ աւելի էր քան Պարթևեանիկն։ Ի վերջոյ խոտորեցեալ այս ալ, եւ Սա-սանեանց երկանս ժողովուրդը՝ Արշալուրի մէկ տուն վեր-նականապէս անդոր ընել, յաղմեցաւ, երբ հոյ Արշալու-րի ալ ինչպէս Է դարձաւ առաջին քառաւորին, ընկի տան ինչպէն ճիշդ երկու դար վերջը։ — Այս անաղապարտ ժամանակին որմ ծագողն դուրս են։ Հոս կը մնայ շարա-փէ ինչպիսի մ'որ կապ մ'ունի այս Արտաշատայ կամ այս վերջին պատահարաց հետ։ Նոր գիտնականը ի հարկէ մնա-լն իրենց այնպէս վաղորդական եղած լինցած տեսնելու. ինչպէս արդարաւր կ'անագուի Այսպէս Նեւրդերե (Պարթ. Սասանեանց) Տարբեր. էլ 498 են) այն երկու Արշա-լուրի եւ Սասանեանց պատմութեանց համար որոշել թուա-կանները՝ 224 եւ 227՝ ասպիկնը կ'ըն-հարկ յիշեալ փնտրած վերջին ճակատամարտից, իսկ երկրորդը՝ Տիգրուի առնուելուն, որով իբրը կը պատկերէր Արտաշատը ձեռ-նարկը։ Գուսպմը (անդ 102 են) համարու չէ արտ, եւ

ըստ առանձնական, կ'ընէ, լաւագոյն եւ 227 թուականը դիմել Արտասանայ մահուան, իսկ 224ը համարել Գործի առումն որով բնիկ Պարսկաստանի տարապետութիւնը կ'արարեն, եւ որով Արտասանը վերին բռնուեցաւ Կարայիցի հետ: Իւր պատմութեան նշար որ Յարարի ալ Արտասանը 14 տարի եւ 10 ամիս տեւող իշխանութիւնը բացառելով Արտասանայ մահուանէ կը հարուէ, երկրորդ ամին աղբիւրները՝ նաեւ ժամանակակիցներն Գրին եւ Հե-րոդոտոսն՝ զԱրտասան վերին աղբայ կ'ըսեն Պարսկեաց, որ, կ'ընէ, անըմբռնելի կ'ըլլար՝ եթէ Արտասանայ մահուանէ ետքն ալ Արշակունի պետութիւնը տակաւին երեք տարի տեւած ըլլար: Եւ երրորդ՝ անըմբռնելի կ'ըլլայ որ Արտասանը՝ Արտասանայ մեռնելէ ետքն՝ այս երեք տարե-ներն անգործ մնացած ըլլայ: Ի հարկէ, կ'ընէ Պուտլիդը, նաեւ այն տեղական առանձնութիւնը կ'ընէ թէ որովչե ճակատամարտին ետքն պէտք էր մի առ մի նուաճուել Եկ-րատան, Մարաստան, Պարսկաստան, Հայոց աշխարհն, Ասորեստան եւ Բաբելոնաստան: Բայց, կ'ընէ, դիպաց այս կարգին ընդունելի չէ՝ Գրինի առանձնութենէ հետ կ'ընուով, եւ թերեւս հնարած եւ, կ'ընէ, ի Հայոց Արտասանը կրած ձա-խողանքը պատրուակելու համար: Գրին Արտասանայ մահ-ւանէ ետքն մինչեւ 228 կամ նաեւ նոյն տարին պատա-հաններն այս կարգաւ կը լինէ՝ Արտասան անգործ ապա-րուռն, որ ֆինիկացիներ թէ Ասորեստան արդէն գրաւուած էր, արշաւանքն ի Մարս եւ նուաճուռն մեծ մասին Մա-րաց եւ Պարսկաստանին, յարձակուռն Հայոց աշխարհի վրայ, եւ մերձուիլ անկէ՝ պարսկեւով Հայոցն: Մարաց մեկ մասնն (որ անուշա, կ'ընէ, Արարականացիք էին,) եւ Արտասանայ որդիներն, յետոյ զարձ Արտասանի՝ Լստ այսմ, կ'ընէ, տարակոյտ չէ Յարար որ Յիզրուին առումն եւ Բաբել-լոնաստանի գրաւումն առաջին գործն եղած ըլլաւ եւ Ար-տասանը՝ այն ճակատամարտը վստակելէն ետքն, եւ Յիզրուին գրաւումն իբրեւ բնական հետեւութիւն Արտասանայ մահ-ւանէ չէ յիշած Գրինն առանձնին կերպով: Իսկ Գրինի այն խօսքը թէ Պարսկեաստանի մասերը այն ատեն նուա-ճեց Արտասանը, կը հասկնայ այն մտքը թէ այն անգամ արշաւանքն եղած ըլլալու է միայն մինչեւ Կոնշ աշխարհն: Անկէ աւելի արեւելակողմն Սասանեանց հիւսնաքունն ար-շաւած ըլլալու է միայն յետոյ, երբ՝ քսո Յապարեայ չկատարեցոց նաեւ Սագաստան, Վրկաթը, Նիշապուրս եւ Իրէնը: (Տես Պուտլիդ, 162—171) — Եթէ ընդունին հա-մարինք Նեոդոքեայ կարծիքը, եւ Արտասանի մահը գրուի 224ին, այն ատեն յիշեալ երեք տարին կը մնայ Արտասա-նայ՝ վերջնագոյն Արշակունւոյս, որուն վերինն տարին յայտնի չէ. բայց գոնէ իբրեւ Կարայի արքայիցի Արշակու-նեայ այնուհետեւ նշանակութիւն չունին, եթէ կ'աղերս ալ երկար, այսպէս կամ այնպէս, ամառանայ Տիգրանին եւ զկեսն որ աշխարհաց առնուելէն ետքը:

* * *

Պէտք է պիտի անցնիլ այն դրամներուն, զոր Հեղինակը կցած է իւր Յուլիանին, փոր մէկ մասն իրաւամբ տակաւին բնիկ Արշակունեաց շարքին մէջ դաստարեւելով՝ միւսը՝ երկրորդական ծիղկին վե-րագրերով: Այսինքն՝ մեզի կը մնայ տեսնել «Քա-ղաքաց» դրամները բնիկ Արշակունեաց օրերէն, կամանակիբէրի Բ դրամները՝ որ Եղիմայիսի իշխա-նութեան կը վերաբերին, եւ ի վերջոյ Հայ Արշա-կունեայ վերագրուած դրամները: Հոս բնիկ Արշա-կունեայ բաժնին կը վերաբերին նախ իրաւամբ միայն «Քաղաքաց» դրամները:

Քաղաքաց դրամներ: Այս՝ Քաղաքաց, դրամ-ները շատ շնն Հեղինակին հաւաքման մէջ, ընդ-ամենն 9 կտոր պղինձ: Իրենց առանձնին նկարա-

գիրն է որ ոչ արքայից արքայի մը պատկերը կը կրեն եւ ոչ անոր մէկ արձանագրութիւնը: Գոնէ մաս մը թուական ունենայով՝ ժամանակը յայտնի է: Ասոնց նկարագիրն է՝ Թ. 1 յառաջակողմը՝ Բախտ, գլուխը բրգաւոր թագով, յետակողմը՝ դրուած ΔΚΣ. ΔΙΟΥ, այսինքն հաւանորէն ΔΚΣ = 224 Սեւեկ. եւ ΔΙΟΥ Գրիս ամիս (Նոյնմբեր, վերջինս երկնայութեամբ կը դնէ Հեղինակը) եւ բայ ասորի դրուած Ա, դրամահատութեան տեղը: Կիւսր՝ 1.47: Թ. 2 բոլորովին նոյն է ասոր հետ. կշեռը՝ 1.80: — Թ. 3 յառաջակողմը՝ նոյնպէս՝ Բախտ բրգաւոր թագով, յետակողմը՝ Յաղթու-թիւն պատմութեամբ, ձեռքն արմատներն բռնած, առջեւ թուական ANT = 351 Սեւեկ., կշեռը՝ 3.62: Բոլորովին նոյն ասոր հետ՝ Թ. 4, կիւսր՝ 2.67: Նոյն եւ նաեւ Թ. 5—6 ալ, բայց Յաղթու-թեան առջեւ ունին թուական BNT = 352 Սեւեկ., կշեռն՝ 3.24 եւ 3.32: — Թ. 7—8 յա-ռաջակողմը՝ նոյնպէս Բախտ բրգաւոր թագով, յե-տակողմը՝ դրուած է լոկ ΠΟΛΙΣ («քաղաք») պատ-կերն է՝ Բախտ պատմութեամբ եւ բրգաւոր թագով նստած ժայռի մը վրայ, ձախ ձեռքը՝ ժայռի վրայ դրած, աջը կարկառած, եւ տփին վրայ կեցած է Յաղթութիւնն որ զԲախտ կը պսակէ: Բախտին սոսից առջեւ մօրուքաւոր եւ եղէնքաւոր գլուխ մը (գետոյ գիւղ) բախտին գլուխն ետեւ Ա. կշեռն (Թ. 7) 2.08: Նոյն տպով է նաեւ Թ. 8, կշեռը 1.78: — Թ. 9՝ առաջակողմը՝ Բախտ բրգաւոր թագով, յետակողմը՝ կնո՛ւ մը պատմութե (Ար-տեմիդ) կարճ պատմութեամբ՝ գէպի ի ձախ շարժե-լու վրայ, ձախը բարձրացուցած կը բռնէ բան մը (տղիք)՝ իրեն ետեւը՝ արձանագիր մը կար, որ այժմ մաշած է. իրեն ձախակողմը կը կարգայտու տակաւին տառեր APΣA... կշեռը՝ 1.85, շատ ցանցաւ: (Տես էջ 178—9):

(Հրահանգներ)

Հ. Յ. Տ.

Կ Ե Ն Ս Ս Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԲԹԻՅԿ ԳՈՎՏ. ՍՏԵՓՈՆ ՓՈՍՈՆ ՍՍԼԵՆՆԵՆ

Երեք տարի անցաւ արդէն, որ այս նշա-նաւոր անձն ալ յանձնեցինք հողին, կորուսինք Հայ բժշկական այս հին դէմքը, ազգային այս կարեւոր գործիչը, որ իւր աշխարհը հասակին մէջ մտքով եւ մարմնով դեռ շատ առաջդ, Կ. Պոլսոյ նոր Հայ սերունդին կենդանի քրա-պատուռն ու հմուտ խորհրդատուն եղած էր:

Սերվիլէն, Ռուսինեան, Պեռանեան, Ֆե-րուհեան, Սինապեան, Սեւեան, Յափուտեան եւայլն բժիշկներու ժամանակակից ու պաշտո-նակից. Յակոբ Պալեանի, Գր. Աղաթոնի, Գր. Օտեանի, Խաչատուր Պարտիկյանի, Սո. Փա-փաղեանի, Կ. Իւթիւճեանի մտերիմ գործակից,